

АРХАЇЗМИ У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ТОПОНІМІЇ БАЛКАН

Старожитня слов'янська топонімія Балкан і суміжних територій (достатньо давніх у плані заселення їх слов'янським етносом) зберігає чимало лексичних реліктів, які можна використовувати як додаткове джерело для реконструкції праслов'янського словника і поповнення наших знань про морфологію слов'янського слова. Викладені в запропонованих далі розвідках спостереження над групою давніх слов'янських географічних назв, гадаємо, дають підстави для визначення їх як лексичних (реліктові елементи слов'янського словника, законсервовані в ономастиці) і граматичних („скам'янілі“ сліди давніх граматичних форм у мові пізнішої доби) архаїзмів.

І. Спочатку розглянемо кілька рефлексів лексем, які первісно належали до парадигми відмінювання на *-ī*.

Серб. *Ма́ква* – назва річки та потоку в північній частині Метохії¹, яка сягає псл. **maqu*, *-ъve*. Ця *ī*-основа співвідносна з **makati*, **močiti* ‘мочити’ і, таким чином, варіантна до відновленої в ЕССЯ **moku*, *-ъve*². Не виключена вторинність форми з *a*-вокалізмом щодо **moku*, *-ъve* як результат впливу дієслова **makati*.

Болг. *Волве* – назва озера (р-н Полини)³, яка репрезентує псл. **voly*, *-ъve* (?). Формально відповідником для болгарської форми може бути рос. *Велва* – річка, притока Печери (устя Двини)⁴ < **Вольва*. Балканська назва фігурує ще в грецьких документах як **Βόλβη** – озеро (Мигдонія), пор. також **Βόλβη**, **Βόλβος** – фортеця (топоніми віднесено до фракійських без аргументації⁵). Етимологічно **volyva* – наслідок переоформлення (*ā*-темагізація) і.-с. **colī-*, яке належало до парадигми і.-с. **cel-* ‘повертати, вертіти, зиватися’⁶. Болгарський гідронім засвідчує результат подальшого спотворення (через деетимологізацію) первісної форми.

Д. Стіжовић, *Ономастика дела Северне Метохије*, „Ономатолошки прилози”, 1998. Књ. XIV, с. 167, 230.

¹ *Етимологический словарь славянских языков: Прагма текс фонд*, под ред. О.П. Грубачева. Москва 1992, Вып. 19, с. 149 (лише у частини західних і східних слов'ян)

² *Истори на българската история (латински извори)*, Софія 1958, т. II, с. 18

³ *Книга Большому Чертежу*, подг. к печати и ред. К.П. Сербинной, Москва Ленинград 1950, с. 163

⁴ Див. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*. Wien 1957, с. 74.

⁵ Левкі суфіксальні похідні від неї див. J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern München 1959, Bd I, с. 1140-1141

Використання в гідронімії лексем із семантикою 'нерівний, зігнутий предмет, об'єкт' – явище регулярне й достатньо відоме, тому не потребує спеціального коментаря.

Ще один приклад цього типу відмінювання репрезентується у топонімі *Сервота* (Мессенія, округ Олімпійський)⁷, який належить до слов'янського ономастичного суперстрату Греції. Він відтворює псл. **serъv-ota* – дериват із формантом *-ota* від **serъ*, gen. -ъve ~ і.-с. **ser-* 'текти, струменіти'⁸. Пор. пол. *Serwy* – назва озера (бас. Вісли)⁹, яка в такій формі представляє наслідок граматичного переосмислення (імовірна причина – деетимологізація) первісного **Serew* < **Sery*, -ъve. За цією ж моделлю з подібним значенням твірної основи утворене ст.-рос. *валота* 'вогкість, сирість'¹⁰ ~ рос. діал. *волга* 'ручай, який утворюється під час повені; гирло такого ручаю'¹¹. Думка про відновлення первісного **serъvota* тепер нам видається більш обґрунтованою, ніж архетипи **srъv-ota*, **serv-ota* з v-детермінативацією **srъ-* / **ser-*, які ми відновлювали раніше¹², оскільки таким чином слов'янський топонім набуває чіткішої характеристики в плані праслов'янської морфології.

2. Наведемо кілька прикладів тематизації атематичних основ (відміна на приголосний), зокрема тих, що представляють залишки гетероклізії.

В одній з попередніх праць, присвячених аналізу давньої слов'янської ономастики Балкан і дотичних територій, ми розглядали хорватський гідронім *Mezur* (бас. Сави) і визначили його як продовження псл. **měz-urъ* – суфіксальне похідне від **měz-* 'маленький'. Як паралель з іншим формантом ми наводили укр. *Старий Мізунь* та *Новий Мізунь*, для котрих автори ЕССЯ відновлювали прототип **měz-urъ*¹³. Однак хронологія обох назв може виявитися глибшою, тобто сягати індоєвропейського рівня. Висловлене припущення обґрунтовується таким чином: достатньо ймовірно, що **mězurъ* і **mězunъ* продовжують різні відмінкові форми однієї реліктової парадигми відмінювання, де в nom. і accus. була представлена *г*-основа, в решті відмінків – основа на *-n*. Отже, не виключено, що в нашому випадку маємо справу з і.-с. **měgh-our*, **měgh-oun-*, які після руйнування парадигми відмінювання на *-r* / *-n-* (і тематизації основ, які до неї належали) були лексикалізовані (осмислені як самостійні слова) й розкидані по гідронімії різних (не якоїсь однієї!) слов'янських територій. Певною мірою, наведені слова нагадують ситуацію з псл. **jbkra* 'ікра' та **jbkno* 'т.с.', що також ілюструють цей тип відмінювання: колишня форма непрямих відмінків на *-n* збережена лише

⁷ А. Гильфердинг, *История сербов и болгар*. Кирилл и Мефодий. Обзор чешской истории, у кн.: *Собрание сочинений*. Санкт-Петербург 1868, т. 1, с. 295.

⁸ Про це гниздо див. А. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. Berlin-Leipzig 1930, Bd II, с. 497-505.

⁹ *Hydronymia Wisły*. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym, pod red. P. Zwolińskiego. Wrocław etc. 1965, cz. 1, с. 166.

¹⁰ *Словарь русского языка XI-XIII вв.*, гл. ред. С.Г. Бархударов, Москва 1976, вып. 2, с. 313.

¹¹ *Древнерусский общетной словарь*, под ред. О.Г. Тецовой, Москва 1984, вып. 5, с. 35.

¹² Див. О.І. Іліаді, *Слов'янські топоніми на території Греції (етимологічний коментар)*. II. «Студії з ономастики та етимології». 2002, відп. ред. О.П. Карпенко, Київ 2002, с. 113-114.

¹³ Довідальніше див. О.І. Іліаді, *Словотвірно-етимологічний коментар до групи гідронімів Савиння Сави*. «Типологія мовних значень у диакронічному та іставному аспектах», Донецьк 2007, вид. 16, с. 19.

у верхньолужицькому та українському (діалектному) словниках, тоді як давній пот. на *-r* відтворюється в усіх слов'янських мовах¹⁴.

Аналогічний випадок із дещо відмінним розподілом рефлексів основ пот., ас-сус. (сербський та український гідронімікони) і основи (*-n*) решти відмінкових форм (український гідронімікон) представлений у трьох водних назвах: пор. з одного боку, серб. *Miroč* (бас. Сави, п. Дунаю), укр. *Мироч* (*Мирочь*, 1880 р.) < **myr-očь*, з другого – укр. *Мин* (*Min*) – річка, л. Мошни п. Дніпра (Черкаська обл.) < **тунь*. Основи **myr-* і **тун-* фактично продовжують і.-с. **mūr-* і **mūn-* = **meu-* 'сирій, вологий; запіснявілий' (ступінь подовження = **mū-*)¹⁵.

3. Балканський топонім *Στροβάς*, VI ст. (у Прокопія) М.С. Дринов уважав слов'янським¹⁶, так само до слов'янських було зараховано географічну назву (територія кол. Іллірії) *Struas*¹⁷. М.С. Дринов і П.Й. Шафарик не пояснювали, які саме ознаки цих топонімів указують на їхнє слов'янське походження, однак думка обох істориків підтверджується при пильнішому погляді на обидві назви. Зокрема, їхня графіка (приклади позначення слов'ян. у засобах грецького алфавіту як оу типу *Βούτσι* (Аркадія) = **Вуцьїе*, *Μπούστρι* (Акарнанія) = **Бустрі*)¹⁸ дозволяє упевнено відновити слов'янську форму **strybъ* із давнішого **srū-io-* ~ і.-с. **sreu-* / **srou-* 'текти' (вказівка на наявність поблизу гідрооб'єкта). У літературі вважається, що довгий ступінь **srū-* не реалізувався у слов'ян¹⁹, однак досить імовірно, що топонімікон давніх балканських слов'ян зберіг цей ступінь, втрачений на інших слов'янських територіях (чи це давній вузький діалектизм?). На завершення цього етюдю відзначимо два моменти: 1) форми *Στροβάς* і *Struas* (очевидно, йдеться про одну назву з різних джерел) не можуть бути іллірійським рефлексом і.-с. **srū-io-*, оскільки і.-с. **й* реалізувалось як іллір. *i*, відтак – очікувалося б *Σ(τ)ρίας*, **S(t)rias*; 2) незважаючи на вдавану можливість розгляду *Στροβάς* і *Struas* як псл. **struja* (вона ніби лежить на поверхні), ми змушені відхилити її через те, що *-ας* – форматив, який (лише стосовно слов'янських назв) здебільшого використовувався для граматичної адаптації основ на *-δ*, але не на *-ā*.

4. *Mokina* (*Мокина*), XIV ст. – місцевість у Албанії²⁰. Враховуючи відсутність результатів першої палаталізації *k* > *č* перед *i*, доцільно припускати розвиток останнього з псл. **y* і відновлювати первісне **tokyni* / **токунь* – утворення з формантом *-yni* / *-унь* від основи **tok-*, представленій в **tokati*, **močiti* 'мочити'.

¹⁴ Див. матеріал у: *Этимологический словарь славянских языков* – вып. 18, с. 216–220.

¹⁵ Детальніше див. О.І. Ізіді, *Рефлекси індоєвропейських основ у слов'янській гідронімії*, «Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія», 2006, вип. 289, с. 3–4 (із літературою).

¹⁶ М.С. Дринов, *Заселение Балканского полуострова славянами*, «Чтения Общества истории и древностей российских», 1872, кн. 4, от. 1, с. 27.

¹⁷ П.Й. Шафарик, *Славянские древности*, пер. с чеш. О. Бодянского, Москва 1837, т. 1, с. 133.

¹⁸ M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (= «Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften», 1941, Nr. 12), с. 240.

¹⁹ О.П. Трубачев, *Названия рек Правобережной Украины: Словообразование этимологии этнической интерпретация*, Москва 1968, с. 157.

²⁰ В. Макушев, *Исторические ратыскания о славянах в Албании в средние века*, Варшава 1871, с. 40 (із припущенням читання *Мокрина*?).

Серб. *Цетиња* (назва водотоку в межах Валецької Підгорини) в літературі порівнюється з пол. *Cetynia* (гідронім) та чес. *Cetyně* (місцева назва) та ін., які, на думку А. Ломи, вказують на якусь праслов'янську (водну?) назву **cēt-yunī*²¹. Це пояснення виглядає цілком переконливим із формального боку, тому наступним логічним кроком було би пояснення генези твірної основи. З нашого погляду, реконструйоване **cēt-* закономірно продовжує і.-с. **kāi-* / **kāi-* з *t*-розширенням, пор. його рефлекс у лит. *kaitai, kaistū, kaisti* 'ставати гарячим' і под.²², пор. ще семантику 'трітися, нагріватися', репрезентовану в балтійських дісловах, як, наприклад, у лит. *kaisti*²³. Отже, **cēt-yunī* – слов'янське похідне від якогось незасвідченого імені **cēta* чи **cētъ*, і семантика цього утворення, вірогідно, була близькою до **teplyni* / **teplynъ* (пор. рос. *теплынь* 'про теплу погоду') ~ **teplъ(jь)* 'теплий'.

З іншого боку, для серб. *Цетиња* може бути запропоноване інше тлумачення, зокрема, як вторинної форми щодо **Цветиња* (дуже старий випадок спрощення **Цв-* > *Ц-*, оскільки в такому вигляді гідронім фігурує вже у давньосербських пам'ятках; давньосербську форму наводить А. Лома) < **Kvēt-yunī* ~ **květъ* 'яскравий колір, світло'²⁴, пор. його рефлекс у ст.-рос. *Цветынь*, XVII ст. – річка, яка витікала з-під Болховських польових доріг²⁵, рос. *Цветынь* (*Цветынка*) – гідронім (територія кол. Орловської губ.)²⁶ – номінація за кольором води (оптичним ефектом, створеним її поверхнею). Проте для пол. *Cetynia* і чес. *Cetyně* з огляду на послідовне збереження в західнослов'янському ареалі анлаутного псл. **kv-* залишається актуальною тільки етимологія (відповідно, і реконструкція) **cētyni*.

Отже, лінгвістичний аналіз розглянутих у статті балканських топонімів виявляє не лише їхнє слов'янське походження, але й значну давність їх як елементів слов'янського словника, що, своєю чергою, дозволяє відновити псл. **taky*, -ъе, **voly*, -ъе (?), **serъvota*, **mězurъ* (~ **mězunъ*), **myroць* (~ **munъ*), **stryjъ*, **tokyni* / **tokunъ*, **cētyni* (**Kvētyni*?), частина яких має сліди індоєвропейської давнини.

Література

- АОС – Архангельский областной словарь, под ред. О.Г. Гецовой, Москва 1980–2001, Вып. 1–11.
 А. Гильфердинг. *История сербов и болгар. Кирилл и Мефодий. Обзор чешской истории*, у кн. *idem. Собрание сочинений*, Санкт-Петербург 1868, т. I
 М.С. Дринов. *Заселение Балканского полуострова славянами*, „Чтения Общества истории и древностей российских“, 1872, кн. 4, от. I, с. 1–176.

²¹ А. Лома, *Сръбскохрватска географска имена на -ина, мн. -ине: преглед типова и проблеме класификације*, „Ономастолошки прилози“, гл. уред. П. Ивић, Београд 1997, Књ XIII, с. 3.

²² J Pokorný, *op.cit.*, с. 519

²³ K. Karulis, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, Rīga 2001, с. 369 (стаття *kaist*; тут же див. докладніше про балтійські континуанти і.-с. **kāi-* / **kāi-*).

²⁴ *Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд*, вып. 13, с. 163.

²⁵ *Книга Большому Чертежу...*, с. 115.

²⁶ *Wörterbuch der russischen Gewässernamen*, begr. von M. Vasmer, Berlin–Wiesbaden 1969, Bd. V.

- ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фон. под ред. О.Н. Трубачева*, Москва 1974–2007, вып. 1–33
- ИВН – *Извори за българската история (латински извори)*, София 1958, т. II
- ОІ Іліаді, *Слов'янські топоніми на території Греції (етимологічний коментар) II, „Студії з ономастики та етимології*, 2002”, відп. ред. О.П. Карпенко, Київ 2002, с. 112–116
- ОІ Іліаді, *Рефлекси індоевропейських основ у слов'янській глоронімії*, „Науковий вісник Чернівецького університету: Германська філологія”, 2006, вип. 289, с. 3–9
- ОІ Іліаді, *Словотвірні-етимологічний коментар до групи гідронімів басейну Сави*, „Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах”, Донецьк 2007, вип. 16, с. 16–22
- КБЧ – *Книга Большому Чертежу*, подг. к печати и ред. К.Н. Сербиной, Москва–Ленинград 1950
- А. Лоза, *Српскохрватска географска имена на -ини, ми -ине, предед типова и проблеме класификације*, „Ономастолшки прилози”, гл. уред. П. Ивић, Београд 1997, Књ. XIII, с. 1–26
- В. Макушев, *Исторические разыскания о славянах в Албании в средние века*, Варшава 1871
- СРЯ XI–XVII вв. – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, гл. ред. С.Г. Бархударов (1–6), Ф.П. Филин (7–10), Д.Н. Шмелев (11), Г.А. Богатова, Москва 1975–2002, вып. 1–26
- Д. Стијовић, *Ономастика дела Северне Метохије*, „Ономастолшки прилози”, 1998, Књ. XIV, с. 157–257
- О.Н. Трубачев, *Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация*, Москва 1968
- П.Й. Шафарик, *Славянские древности*, пер. с чеш. О. Бодянского, Москва 1837, т. I
- D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957
- HW – *Hydronymia Wisły: Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, pod red. P. Zwolńskiego, Wrocław etc. 1965, cz. 1.
- K. Karulis, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, Rīga 2001
- J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern–München 1959, Bd. I
- M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (= „Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften”, 1941, Nr. 12).
- A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Berlin–Leipzig 1927–1930, Bd. I–II.
- WRG – *Wörterbuch der russischen Gewässernamen*, begr. von M. Vasmer, Berlin–Wiesbaden 1969, Bd. V.

The archaisms in the slavonic Toponymy of Balkan area

Summary

In the article is proposed an etymologic and structure interpretation of group ancient toponyms in the territory of Balkans (the material of various chronology): serb. *Мiквa, Мiрoџ, Цeтињa*, bulg. *Вoлeв*, *Σερβοτά, Στρούας, Μοκiνα* (Greece), croat. *Mezur*. The general peculiarity of these toponyms – the Slavonic origin and considerable age their as elements of the Common-Slavonic vocabulary. The aim of etymology – the reconstructing of original form and ancient structural (grammatical) characteristics of Common-Slavonic dialect (Balkan areal) appellatives that were conserved in stems of these toponyms: *makъ, -ъve, *volъ, -ъve (?), *serъvota, *mъzurъ (~ *mъzurnъ), *myрoџъ (= *myръ), *stryubъ, *mokъynи / *mokъynъ, *cъtynи (*Kvetyni?).